

Роман Роздольський
**Роль випадків
і «великих людей» в історії***

I

У дотепній книжці професора Кара «Що таке історія?»¹ чимало сторінок присвячено полемічному обговоренню проблеми випадку та ролі «великих людей» в історії. «Хлопчиками для биття» в Кара зазвичай стають два сучасних англійських автори: Ісая Берлін і Карл Попер, їхні поверхові погляди він пересипає гумористичними й заслуженими клипами. А позаяк професор Кар мусить робити це цілком серйозно, він зупиняється також і на питаннях про відомі історико-філософські погляди Льва Толстого, й, особливо, на засадах марксистських теорій. Саме вони й цікавитимуть нас.

Що ж знає професор Кар, говорячи про кут зору Маркса та його учнів у питанні ролі випадку та «великих людей»:

Також марксисти ускладнили це питання. Маркс лише в одному з листів зазначає: «Світова історія була б дуже містичною, якби в ній не було місця випадку. Цей випадок – природна частина загальних тенденцій розвитку, і пізнати його можна у порівнянні з іншими формами випадку. Прискорення й уповільнення залежать від таких випадковостей, до яких теж зараховують випадковості характеру індивідів, які від початку стоять на чолі суспільного руху».

Кар провадить далі:

Отже, Маркс на захист випадку в історії наводить три аргументи. По-перше, на його думку, не так важливо, чи може випадок «прискорювати», «уповільнювати», чи, треба розуміти, радикально змінювати перебіг подій. По-друге, можна відтворити випадок через інший, що, своєю чергою, саме й вивершить випадковість. По-третє, особливо чітко випадок можна виявити в

* Перекладено за виданням: *Roman Rosdolsky. Die Rolle des Zufalls und der «Großen Männer» in der Geschichte // Kritik* (5 Jahrgang). 1977. Nr. 14. Verlag Olle&Wolter. S. 67–96.

¹ Carr E. H. *Was ist Geschichte?* Stuttgart, 1963. Роздольський послуговується німецьким перекладом відомої праці Едварда Кара «What is History?», перше видання якої побачило світ у Лондоні 1961 року. Наразі існує близько 12 перевидань. Останнє: Carr E. H. *What is History? With a new Introduction by R. J. Evans.* Basingstoke, 2002. (Примітка перекладача. Тут і далі примітки перекладача виділено курсивом).

характері індивідів. Троцький обґрунтовував цю теорію, порівнюючи і, навпаки, заперечуючи випадки завдяки кумедній аналогії: «Загалом кажучи, закономірності історичного процесу відображаються у випадковостях. Використовуючи мову біології, можна сказати, що історична закономірність здійснюється через природний відбір випадків».

Мушу зазначити, що ця теорія не здатна ані задовольнити, ані переконати. От існує випадок в історії, що його значення умисно вищукують, вивершують з-поміж інших. Твердження, що він винятково прискорює чи уповільнює, не змінюючи самої сутності речей, – це просто гра слів. Серед іншого, я не бачу жодної підстави гадати, що випадковий казус – якщо йдеться, наприклад, про ранню смерть Леніна (який помер у 54-річному віці) – автоматично порівнюють через інший випадок, так щоб знову встановилася рівновага історичних процесів².

Як же сам професор Кар вирішує це питання? На його думку, проблему випадку слід вирішувати цілком інакше. В попередньому розділі ми показали, що історія починається з того, як історик створює факти через акт відбору й впорядкування історичних подій... А тепер ми бачимо, що висловлювання істориків ґрунтуються на причинах якихось подібних процесів. Причини визначають їхні інтерпретації історичних процесів, а їхні інтерпретації, навпаки, визначають вибір та упорядкування причин. Ієархія причин, відносне значення тої чи тої причини або низки причин витворюють сутність їх інтерпретації. І цим ми отримуємо ключ до проблем випадковостей в історії. Форма Клеопатриного носа, напад подагри в Баязета, укус мавпи, від якого помер Александр³, смерть Леніна – все це випадки, які змінили перебіг історії. Безглуздо прагнути їх розгадати чи зробити так, щоб вони залишили без-

² Op. cit. S. 99–100. Приклад із передчасною смертю Леніна невдалий. Коли Ленін помер, перемога Жовтневої революції була вже безсумнівною. Отже, його смерть не потребує «порівнянь» із будь-чим. І навпаки, якби Ленін залишився живим, то він навряд чи зміг би запобігти тривалій ізоляції та пов'язаному з нею виродженню революції, хоча своєю діяльністю він напевно уповільнював би цей фатальний процес. Він би став урешті, як про це говорила його дружина Крупська, жертвою сталінського терору. Все це не спадає на думку професорів Кару, тому він годен вірити у містичний зв'язок між особою Леніна та загальним перебіgom російської революції.

³ Йдеться про укус домашньої мавпи грецького короля Александра, який правив на час Першої світової війни. Про цю домашню мавпу Черчиль писав з глибоким зачудуванням: «чверть мільйона людей загинуло від цього укусу мавпи». Тут ідеться про Александра I (1.08.1893 – 25.10.1920) – грецького короля, сина Константина та Софії Гогенцолернів, який після відмови від престолу і втечі свого батька Константина I на початку 1917 року посів грецький престол й оголосив про приєднання до Антанти у Першій світовій війні. Однак реальної влади не мав, усім керував прем'єр-міністр Елефтеріос Венізелос. Після Севрської мирної угоди Греція отримала значну частину території Туреччини. Однак нагла смерть Александра (від укусу домашньої мавпочки) призвела до спроб проголосити Грецію республікою, провалу цієї ідеї на виборах, відновлення монархії Александрового батька Константина та поразки Греції у черговій війні з Туреччиною 1920–1922 років. Остання війна супроводжувалася примусовими переселеннями та етнічними чистками. (Прим. перекл.).

діяльними останні [згадані] завершення. З другого боку, вони належать – у цьому разі як випадкові – не до раціональних інтерпретацій історії чи до ієархії значних подій, як це уявляє історик⁴.

А чому ні? Із дуже простої причини: як історик виведжує з моря звичайних фактів історичні факти, так само він повинен

відрізняти... раціональні й випадкові причини. Раціональні призводять до того, що потенційно можуть бути задіяними до інших країн, інших часів та інших обставин і з них можна навчитися продуктивних узагальнень... Випадкові причини не узагальнюють нічого і в прямому значенні слова є одиничними, із них не можна ні навчитися, ні зробити висновки⁵.

II

Хай вибачить мені читач цю довгу цитату, але... яке падіння! Спочатку нам говорять, що марксистсько-троцькістські пояснення непереконливі, що вони не надаються для оцінки справжньої ролі випадку тому, що випадки не «прискорюють чи сповільнюють перебіг історії, але лише можуть його “радикально змінити”». Ми виявили у зв’язку з цим цілком своєрідне вирішення питання. Входить, що історик мусить займатися лише загальними причинами, тоді як усі випадкові – лишити осторонь!!! Форма Клеопатриного носа могла навіть дуже позначитися на долі народів Середземномор’я, але саме цей ніс (чи наслідки його впливу на Антонія) не може спричинитися до продуктивних узагальнень, і треба *nolens volens* від нього відмовитися, а роль, яка йому випала, списати до розряду історичних загадок.

Іншими словами: з одного боку, маємо до діла з нескінченним хаосом випадковостей; з другого – із добре впорядкованою системою «найістотніших причин» (чимало з них *самі історики* на свій розсуд піднесли до рангу найістотніших). Від одного до другого – від системи до безладу – *не прокладено жодного мосту*. А позаяк світ випадкових причин природно багатоманітніший, ніж ті «загальні», визнані закономірності, висновки Карап слід порівняти з тим, якого доходять Попер і Берлін, стверджуючи, що *випадок режисує перебіг подій історії*. Після цього історіографія вдається до повчань, але даремно марнує час, що нагадує висміяне ще Гегелем «малювання арабесок історії»⁶. Втім, якщо від Клеопатриного носа чи до-

⁴ *Op. cit.* S. 100–101.

⁵ *Op. cit.* S. 105.

⁶ «В історії зазвичай побутує жарт, – пише Гегель, – що з малих причин віdbуваються велики події, тому найпершою причиною для пояснення важливої й вирішальної події називають якусь побрехеньку». Насправді, однак: «Цю так звану причину... слід розглядати як привід, як зовнішній подразник, якого внутрішній дух подій й не потребував би і замість якого він міг скористатися незчисленною кількістю інших приводів, аби почати з них появу, дати собі волю й проявитися... Це малювання арабесок історії, коли із тоненького стебла вимальовується великий образ, є досить дотепним, але занадто поверховим трактуванням (історії)» (*Hegel H. Wissenschaft der Logik. Bd. II. Leipzig, 1948. S. 194*).

машньої мавпи Александра таки багато залежить, то який сенс простежувати загальні історичні закони? Можемо ж щоразу списувати все на якийсь улюблений випадок. Насправді професор Кар не захищає таких нісенітниць. В іншому місці він говорить:

Якщо студентові-історику сказати, що внутрішньопартійна боротьба в Радянському Союзі 1920-х років точилася навколо питань про темпи індустріалізації, найкращі способи вилучення в селян зерна або навіть про персональні амбіції лідерів, він відчуватиме, що це раціональні й історично важливі пояснення, що їх можна прикласти і до інших історичних ситуацій, а отже, вони є «справжніми» причинами того, що сталося, на відміну від дочасної смерті Леніна⁷.

А отже, доленоносно важка, а може й передчасна, смерть Леніна не могла жодним чином (самостійно) «радикально змінити» перебіг російської революції, хоча, звісно, *прискорила* (чи спричинила) бюрократичне перевороження початкової радянської системи, – це все, що може сказати історик. Тож ми знову дійшли до того, за що професор Кар критикує Карла Маркса...

III

Яким же було марксистське розуміння ролі випадків в історії? І, звісно, чи висловлювався Маркс із цього питання бодай раз?

Далібі. На щастя, у творах Маркса (й Енгельса) ми знаходимо чимало місць, де більш-менш детально розглянуто історичну роль випадку. Ось як це висловлено вже в «Німецькій ідеології» (1845):

Тільки від поширеності зносин залежить, втрачаються чи ні для подальшого розвитку створені в тій чи тій місцевості продуктивні сили, особливо винаходи. Поки зносини обмежуються безпосереднім сусідством, кожний винахід доводиться робити в кожній окремій місцевості заново; досить простих випадковостей, як-от вторгнення варварських народів або навіть звичайних війн, щоб довести яку-небудь країну з розвинутими продуктивними силами і потребами до необхідності починати все спочатку. На перших ступенях історичного розвитку доводилось винаходити щодня заново, і в кожній місцевості – незалежно від інших. Як мало були гарантовані від цілковитої загибелі розвинуті продуктивні сили, навіть при порівняно обширній торгівлі, показує приклад фінікіян, більшість винаходів яких була втрачена надовго в результаті витіснення цієї нації з торгівлі, завоювання Александром і спричиненого цим занепаду. Другий приклад – доля середньовічного живопису на склі. Тільки тоді, коли зносини набирають світового характеру і базуються на великий промисловості, коли всі нації втягуються в конкурентну боротьбу, тільки тоді забезпечується збереження створених продуктивних сил⁸.

⁷ Carr E. Op. cit. S.104.

⁸ Marx K., Engels F. Die deutsche Ideologie // Marx-Engels-Werke (надалі: MEW). Berlin (НДР), Bd. 3. S. 54. (Звірено за: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. К., 1959. Т. 3. С. 50–51.)

Отже, сила випадку в перебігу людської історії – хоч і здається [спримованою] назовні загрозливою природною силою – завжди дуже обмежена й незначна. Та все ж людське суспільство до сьогодні скоряється пануванню випадку – тільки його, що це панування аж ніяк не відображене «зовнішнім» чином, а його коріння міститься в суспільних відносинах.

Саме цій темі присвячено чимало абзаців «Німецької ідеології», що їх дотепер оминають увагою дослідники Маркса. Абзаці, що пропонують сміливе й оригінальне вирішення проблеми випадку в людській історії – на відміну від історії природи.

Маркс любив цитувати вислів Віко: «Людська історія тим і відрізняється від природної, що ми робимо те, що не зробили інші»⁹. А тому роль *випадковості* [можна визначати], з одного боку, в природі (так само, як і в однічному людському житті, розглядаючи людину як біологічну істоту), з другого ж – у людській чи суспільній історії. У першому випадку ми щонайбільше можемо сподіватися, що завдяки природним експресам відкриємо приховані природні закони і поставимо ці закони собі на службу; у другому – маємо до діла лише з позірним пануванням випадку «of our making» і лише рег analogiam, порівнюючи з роллю випадку в природі. Звідси випливає, що *суспільні відносини самі* перебувають під людським контролем, а отже, суспільний випадок також підпорядкований колективній волі. Звісно, не «з доброї волі», але лише коли будуть матеріальні й духовні передумови, «тому що без них», як це зазначено в «Німецькій ідеології»: «При крайній нужді мала б знов початися боротьба за необхідні предмети і, значить, мала б воскреснути вся стара мерзота»¹⁰. Проблема випадку та його ролі в *історії людства*, отже, – це специфічна *соціологічна* проблема – і взятися [за неї] можна лише *історично*.

Відправним пунктом такого дослідження є той факт, що з виникненням розподілу праці й приватної власності людська історія стала історією *класовою*. В класовому суспільстві зароджуються продуктивні сили, які

виступають, як щось цілком незалежне і відірване від індивідів, як окремий світ поряд з індивідами; причина цього – те, що індивіди, силами яких вони є, роздроблені і протистоять один одному, тимчасом як ці сили, зного боку, стають дійсними силами лише у спілкуванні і у взаємному зв'язку цих індивідів.

І от

соціальна сила, тобто умножена продуктивна сила, що виникає внаслідок зумовленої поділом праці спільної діяльності різних індивідів, – ця соціальна сила, через те, що сама спільна діяльність виникає не добровільно, а стихійно, уявляється даним індивідам не як їх власна об'єднана сила, а як якась чужа,

⁹ Marx K. Das Kapital. Bd. III. MEW, 23. S. 293.

¹⁰ Marx K., Engels F. Die deutsche Ideologie. S. 34. (Звірено за: Маркс К. і Енгельс Ф. *Твори*. К., 1959. Т. 3. С. 32).

поза ними присутня влада, про походження і тенденції розвитку якої вони нічого не знають; отже, вони вже не можуть панувати над цією силою, – навпаки, ця сила проходить тепер ряд фаз і ступенів розвитку, які не тільки не залежать від волі і поведінки людей, а навпаки, спрямовують що волю і цю поведінку¹¹.

Іншими словами: кожне класове суспільство підпорядковане «сліпим законам природи» – тому що вони не виявляються у волі учасників, а передбивають «у речах і відносинах» (Енгельс) – лише елементарно, лише цього можна досягнути в зіткненні незчисленних протилежних одиничних сил і з того можна дізнатися про них лише «ізсередини». Такий природний закон і є випадковістю, яка, своєю чергою, – ніщо інше як проста форма виявлення «необхідностей», що відображає закономірності.

Насправді змальоване конкретизування і поверховий підхід до суспільних виробничих відносин виникли не в одну мить, вони відображають результат тривалого історичного процесу. Проте «в ранніх [докапіталістичних, – Р. Роздольський] суспільних формах, – читаємо ми в Марксовому „Капіталі“, – така „економічна містифікація“ трапляється лише спорадично».

З самої природи речей вона виключена, по-перше, там, де переважає продукція заради споживчої вартості, заради безпосереднього власного споживання; по-друге, там, де, як за античної доби і середньовіччя, рабство або кріпацтво становить широку основу суспільної продукції: панування умов продукції над продуцентами замасковується тут відносинами панування й упідлеглення, які виявляються й помічаються як безпосередні рушійні пружини продукційного процесу. В первісних громадах, в яких панує примітивний комунізм, і навіть в античних міських громадах, сама ця громада з її умовами являє собою базу продукції так само, як репродукція цієї бази є її остаточна мета¹².

Тільки з історико-генетичного погляду, викладеного в «Німецькій ідеології» (та в інших творах молодого Маркса¹³), наголошено різницю й протилежність між «особистим» і «випадковим», чи «класовим індивідом». Що ж під цим розуміти – знову ж «конкретизування» і «поверховий підхід» до виробничих відносин, які, щоправда, виявляються лише в поділених,

¹¹ Ibidem. S. 67, 34 (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. С. 31, 62).

¹² Marx K. Das Kapital. Bd. III. MEW 25. S. 839 (Тут цитата з: Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. Т. 3. Ч. 2. Кн. 3. Процес капіталістичної продукції в цілому. Розділи ХХІХ – ЛІІ. Упорядник Фрідріх Енгельс. Переклад з третього німецького видання 1911 р. за ред. Д. Рабіновича, С. Тринова та В. Щербаненка. Харків, 1930. С. 243).

¹³ Зокрема у творі Маркса «До єврейського питання» (1843): «людина в її некультурованому, несоціальному вигляді, людина в її випадковому існуванні, людина, якою вона є, людина, зіпсована всією організацією нашого суспільства, людина, яка загубила себе саму, стала чужою собі, яка опинилася під владою нелюдських відносин і стихій, одним словом, людина, яка ще не є дійсно родова істота». (Zur Judenfrage. MEW 1. S. 360) (Звірено за: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. Т. 1. К., 1958. С. 368–369).

класи суспільствах, лише в сучасних *капіталістичних* суспільних формах досягають своєї повної досконалості? Тільки в такому суспільстві, «де всі насущні проблеми відображені в грошових відносинах»¹⁴, де доля громадського лідера залежить лише від гри конкуренції, суспільні стівзалижності повністю підкорені силі «сліпих законів природи» і, разом з тим, випадку, – тільки тут, здається, сфера особистої свободи поєднується з чистою випадковістю. Тому в «*Німецькій ідеології*» читаємо таке:

Вихідною точкою для індивідів завжди були вони самі, – взяті, звичайно, в рамках даних історичних умов і відносин, – а не як «чистий індивід» в розумінні ідеологів. Але в ході історичного розвитку, – і саме внаслідок того, що при поділі праці суспільні відносини неминуче перетворюються в щось самостійне, – з'являється відмінність між життям кожного індивіда, оскільки воно є особистим, і його життям, оскільки воно підпорядковане тій чи іншій галузі праці і зв'язаним з нею умовам. [...] У стані (а ще більше в племені) це ще приховане: так, наприклад, дворянин завжди залишається дворянином, різночинець [[roturier] не дворянин. – Р. Роздольський] – завжди різночинцем.

Лише за *капіталістичної* суспільної форми формується «відмінність індивіда як особи від класового індивіда, *випадковий* характер, який мають для індивіда його життєві умови» й стає очевидним, що

тільки конкуренція і боротьба індивідів одного з одним породжує і розвиває цей випадковий характер як такий. Тому при пануванні буржуазії індивіди видаються більш вільними, ніж вони були раніше, бо їх життєві умови випадкові для них; а в дійсності вони, звичайно, менш вільні, бо більш підпорядковані матеріальній силі¹⁵.

І з іншого місця:

Відмінність між індивідом як особою і випадковим індивідом – не просто логічна відмінність, а історичний факт. Ця відмінність у різний час має різний смисл, так, наприклад, суспільний стан... є в XVIII столітті [в добу розпаду феодального суспільного ладу. – Р. Роздольський] щось випадкове для індивіда. Це таке розрізнення, яке не ми повинні робити в застосуванні до всякої епохи, а таке, яке кожна епоха сама робить між різними елементами, які вона знаходить в готовому вигляді, діючи при цьому не згідно з розумінням, а під тиском матеріальних життєвих колізій. Серед усього того, що пізнішій добі, на протилежність попередній, здається випадковим, – отже, також і серед успадкованих від минулого доби елементів, – має місце і форма спілкування, яка відповідала певному ступеню розвитку продуктивних сил.

Умови, за яких відбувається спілкування індивідів, – поки ще не виникла вказана вище суперечність, – являють собою умови, що відносяться до їх

¹⁴ Marx K., Engels F. Die deutsche Ideologie. S. 60 (Маркс К. і Енгельс Ф. *Твори. К., 1959. Т. 3. С. 56*).

¹⁵ Ibid. S. 75 f. (Маркс К. і Енгельс Ф. *Твори. Т. 3. С. 71–72*).

індивідуальності, і не є чимось зовнішнім для них; це – умови, при яких ці певні, існуючі в певних відносинах індивіди тільки й можуть виробляти своє матеріальне життя і те, що з ним зв'язане; отже, вони є умовами самодіяльності цих індивідів, і створюються вони цією їх самодіяльністю. Таким чином, певні умови, при яких люди виробляють, відповідають, – поки ще не виникла вказана суперечність, – їх дійсній зумовленості, їх однобічному буттю, однобічність якого виявляється лише при виникненні суперечності і існує, значить, тільки для пізніших поколінь. Ці умови здаються тоді випадковими оковами, і погляд на них як на окови приписується також і минулому часові¹⁶.

Із вищесказаного випливають і погляди Маркса на омріяний ним комуністичний суспільний лад:

Перетворення індивідуального відношення в його протилежність – в чисто речове відношення, розрізнення індивідуальності і випадковості самими індивідами, являє собою, як ми вже показали, історичний процес і прибирає на різних ступенях розвитку різні, все більш різкі й універсальні форми. В сучасну епоху панування речових відношень над індивідами, пригнічення індивідуальності випадковістю прибрало найбільш різку, найбільш універсальну форму, поставивши тим самим перед існуючими індивідами цілком певне завдання. Воно поставило перед ними завдання: замість панування відношень і випадковості над індивідами, встановити панування індивідів над випадковістю і відношеннями.

Приватна власність, продовжує Маркс, може бути знищена тільки за умови всебічного розвитку індивідів, бо наявні форми стосунків і продуктивні сили всебічні, і тільки індивіди, які всебічно розвиваються, можуть їх привласнити, тобто перетворити на свою вільну життєдіяльність:

Ми показали, що в даний час індивіди *повинні* знищити приватну власність, тому що продуктивні сили і норми стосунків розвинулись настільки, що стали при пануванні приватної власності руйнівними силами, і тому що протилежність між класами досягла своїх крайніх меж¹⁷.

Водночас «серед усього того, що в пізнішій добі, на протилежність попередній, здається випадковим¹⁸...» має бути замінене новим комуністичним суспільством – «єдиним, у якому вільний розвиток індивіда перестає бути фразою»¹⁹.

Можна будь-як інтерпретувати цей виклад Маркса, але так чи так він розвинув і впорядкував (разом із Енгельсом) у «Німецький ідеології» цілу систему поглядів на взаємозв'язок необхідності та випадковости в людській історії, і можна лише шкодувати, що ці погляди дотепер не було належно оцінено. У пізніших творах Маркса теж знаходимо важливі висловлювання

¹⁶ Ibid. S. 71 f. (*Там само.* T. 3. C. 67).

¹⁷ Ibid. S. 423 f (*Там само.* C. 419–420).

¹⁸ Ibid. S. 68 (*Там само.* C. 66).

¹⁹ Ibid. S. 424 (*Там само.* C. 420).

з цієї теми. Скажімо, в незакінченному програмному «Вступі до чорнового нарису “Капіталу”»:

Цей погляд [йдеться про матеріалістичне розуміння історії. – *P. Роздольський*] виявляється неминучим наслідком розвитку. Але визнання прав випадку. Varia (Воля – та ще інше). (Вплив засобів комунікації). Всесвітня історія власне не завжди в історії як всесвітньо-історичний результат²⁰.

Це значить також, що «випадок» обмежений рамками «необхідного розвитку» в належному йому місці. Проте в якому сенсі? Маркс пояснює це (крім цитованого викладу з «*Німецької ідеології*») в «Нотатках і витягах про систему Рикардо»:

Рікардо абстрагується від того, що він визнає як *«akzidentell»* (випадковий) інакше, що виражається як *справжній процес*, у якому обидва: те, що він називає акцидентальним (випадковим) рухом (і що є постійним і дійсним), і його закон посередніх взаємовідносин – виявляються за своєю суттю²¹.

Методологічне значення цього зауваження відразу впадає в очі. Звісно, наприклад, *ціна*, що на «поверхні» господарського життя виявляється у порівнянні з покладеним в основу цього життя *законом вартості*, буде лише «акцидентальною» (випадковою). Однак було б великою помилкою залишити національну економіку із самим законом вартості і не взяти до уваги постійні відхилення та «модифікації» цього закону! Втім, для економічної теорії *обидві* речі: і «акцидентальність», і абстрагований закон – однаково дійсні та правильні. Якби вони бодай в частині цього закону змогли передбачити випадкове, «це так само як науково визначити, що дорівнює нульові»²². То чи треба визначати таку рівність для будь-якої іншої, неекономічної (зокрема історичної) науки?

Фридрих Енгельс (чиї тлумачення, з огляду на тісну теоретичну співпрацю між обома друзями, значною мірою можуть також характеризувати й Маркса) теж висловлювався з цього питання. У своєму творі «*Походження родини, приватної власності й держави*» він писав:

Але в складності суспільних явищ випадковість займає один полюс, а на другому стоїть потреба. Мабуть, і в природі панує випадковість, але наука вже

²⁰ Marx K. Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. Berlin, 1953. S. 30. (Маркс К. До критики політичної економії. З 9-го німецького видання переклав М. Порш, ред. Євг. Касяненко. Видання друге. Державне видавництво України, 1926. С. 34). Як бачимо, це речення зі «Вступу» безпосередньо пов’язане з цитованим нами місцем з «Німецької ідеології», що й спричинило дане відкриття.

²¹ Там само. С. 803 (Порівн. подібний хід думок у Марксовому творі «Наймана праця і капітал» в: MEW, 4 (Маркс К. Наймана праця і капітал // Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. К., 1960. Т. 6. С. 413–443).

²² Роздольський цитує 3-й том «Капіталу» зі старого, не точно звіреного видання, де ці цитати містяться на сторінках 216 та 166. Ми не змогли відшукати їх у сучасному виданні творів Маркса і Енгельса [Примітка редактора «Kritik», з якою солідаризуємося й ми. – *B. M.*].

давно під цією випадковістю одкрила потребу і законність. Так і в суспільному устрої. Багато суспільних явищ іноді не піддається свідомій контролі людини, і здається, що всі ці явища діють з волі сліпого випадку, тоді, як ними керує природна потреба, й вони висловлюють особливий їм властивий закон²³.

В Енгельсовому творі про Людвіга Фоєрбаха читаемо:

Разом з тим у нас уже не можуть більше викликати повагу такі непереборні для старої, але все ще дуже поширеної метафізики протилежності, як протилежності істини і заблудження, добра і зла, тотожності і відмінності, необхідності і випадковості. Ми знаємо, що ці протилежності мають лише відносне значення: те, що утверджується як необхідне, складається з чистих випадковостей, а те, що вважається випадковим, є форма, за якою приховується необхідність... Справді, і в цій області на поверхні явищ, незважаючи на свідомо бажані цілі кожної окремої людини, панує, загалом і в цілому, як видно, випадок... Але де на поверхні відбувається гра випадку, там сама ця випадковість панує завдяки цим внутрішнім прихованим законам і залежить лише від того, щоб ці закони відкрити²⁴.

Отже, ми бачимо, наскільки викривлене розуміння професора Кара, наскільки воно віддалене від нейтрального зіставлення світів необхідності та випадковости, а також як глибоко Енгельс занурився в ці протилежні світи: необхідність часто мусить виявлятися у випадковостях, а випадковість нерідко відображена як форма, як прояв необхідності. Все це, звісно, давній добрий Гегель, якому, як відомо, вперше вдалося подолати зашкраблість метафізичного розуміння цих понять, замінивши їх *діялектичною співзалежністю*. Звісно, засновники матеріалістичного розуміння історії трактують проблему не абстрактно, а *конкретно-історично* – вочевидь, *сучас-не капіталістичне суспільство слугує моделлю для вирішення цієї проблеми*²⁵. Все ж таки у цій точці їхні погляди загалом збігаються з думка-

²³ Engels F. Der Ursprung der Familie, der Privateigentum und des Staates. MEW 21. S. 169 (Звірено за українським перекладом: Енгельс Ф. Походження родини, приватної власності й держави. Харків, 1925. С. 117).

²⁴ Engels F. Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie. MEW 21. S. 293, 297. (Звірено: Енгельс Ф. Людвіг Феєрбах і кінець німецької класичної філософії // Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. К., 1964. Т. 21. С. 289, 292). Пор. з листом Енгельса до Йозефа Блоха від 21/22 вересня 1890 року (MEW. 37. S. 462) (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. К., 1967. Т. 37. С. 372).

²⁵ Навряд чи можна сумніватися, що погляди Гегеля про співзалежність необхідності та випадковости зазнали потужного впливу його студіювання капіталістичної економіки (Стюарт, Адам Сміт, Рикардо). Наприклад, у своїй «Філософії права» він змальовує таку картину капіталістичного суспільства (його мовою «системи потреб»): «Ось ця сваволя, що кишма кишить, породжує з себе загальні визначення й вирази, які здаються непевними й позбавленими будь-якої думки, керовані *необхідністю*, що виступає сама по собі. Відшукати ту необхідність – завдання політичної економії, науки, що робить честь мисленню, тому що вона, маючи перед собою *масу випадковостей*, відшукує їхні закони. Цікаво

ми їхнього колишнього вчителя і напевне можуть пояснити, чому вони більше не писали про це питання, адже ще здебільшого покликалися на його докази. Чи могли вони знати, що спростоване Гегелем метафізичне розуміння проблеми знову святкуватиме тріумф за часів декадансу філософії?

IV

Тут не місце (та й не зловживаймо ласкою укладачів), щоб перекладати абстрактну ідеалістичну мову вагомого викладу Гегеля про співзалежність необхідності та випадковості мовою загальнозрозумілою (зацікавлені читачі знайдуть близьку че висвітлення цього викладу в книжці Р. Гавемана «Діялектика без догми» (*Havemann R. Dialektik ohne Dogma. S. 84–94*)²⁶.

На щастя, енгельсівська «Діялектика природи» містить вичерпний виклад цієї теми, який ми, з огляду на його важливість, хочемо детально заситувати:

Друга протилежність, що в ній заплуталась метафізика, це протилежність між випадковістю та конечністю [У цьому перекладі конечність є синонімом необхідності. – Прим. перекл. В. М.]. Що може більше й гостріше суперечити одне одному, як обидва ці мислені означення? Як це є можливо, щоб обидві вони були тотожні, щоб випадкове було конечним, а конечне так само – випадковим? Звичайний людський розум, а з ним і множество природників, трактують конечність та випадковість, як означення, які раз на все взаємно себе виключають. Якесь річ, якесь відношення, якийсь процес є або випадкові, або конечні, але ж не те й друге. Отже, те й друге існує в природі поруч; вона вміщає всілякі предмети й процеси, що з них одні є випадкові, інші конечні, і при цьому йдеться лише про те, щоб обидва гатунки не переплутувати між собою. Люди приймають, наприклад, головні видові ознаки за конечні і означають інші відмінності індивіда того самого виду, як випадкові, і це має силу до кристалів, як і до рослин та тварин. При цьому, знов далі, нижча група стає випадковою проти вищої, так що тлумачиться, як випадкове, скільки є різних видів *genus felis* чи *agnus*, або скільки є родів та порядків у якісь класі,

спостерігати, як усі ці залежності виявляють тут зворотну дію, як особливі сфери групуються й впливають на інші сфери і відчувають, своєю чергою, їхній вплив чи перепони на собі. Цей взаємозв'язок, в існування якого спочатку не віриться, тому що здається, все тут віддано сваволі окремого індивіда, помітний, головним чином тим і подібний до планетної системи – що він завжди являє оку лише неправильні рухи, та все ж можна й пізнати її закони». У своїй «Системі моральності» Гегель знову пише про капіталістичне суспільство: «Так, у цій системі керівне виявляється як *несвідоме, сліпе ціле* потреби та видів її задоволення... Це ціле перебуває не в сфері незбагненного, а в широких, *розглянутих в масі* відносинах» [Обидві цитати Роздольський наводить із праці Лукача «Der junge Hegel» (S. 451 та 424), неточно цитуючи це видання. – Приміт. редактора «Kritik»]. (Ми звірили цю цитату з російським перекладом Дьюордя Лукача: Лукач Д. Молодой Гегель и проблемы капиталистического общества. М., 1987. С. 392, 370).

²⁶ У Гавемана також є підтвердження того, що сумнівні погляди Гегеля сьогодні підтверджено природознавчими теоріями (квантовою механікою).

або скільки існує індивідів у кожному з цих видів, або скільки є в наявності різних видів тварин в одній певній царині, або ж яка взагалі є фавна, фльора. А тоді витлумачують конечне за єдине, що має науковий інтерес, а випадкове – за байдуже для науки. Це означає: що можна підвести під закон, отже, що є *відоме*, є інтересне; те, чого не можна підвести під закон, отже, що є невідоме, те байдуже, тим можна знехтувати. Цим самим перестає всяка наука, бо вона має досліджувати саме те, чого ми *не знаємо*.

Це, втім, не єдина відповідь на питання, яку пропонує діогенівська філософія. Інше вирішення виходить з *механічного детермінізму*,

який домагається покінчити з випадковістю тим, що взагалі її заперечує. За цим розумінням, у природі панує тільки проста безпосередня конечність. Що цей горохв'яний струк містить п'ять горошин, а не чотири чи шість; що хвіст цього собаки має завдовжки п'ять цалів, а не довший чи не коротший на одну лінію; що оцю квітку конюшини сей рік запліднила бджола, а ту – ні, і власне ця певна бджола і в цей певний час; що це певне завіяне сім'я кульбаби зайдло, а те – ні; що минулої ночі мене вкусила блоха в 4-ій годині ранку, а не в 3-ій чи в 5-ій, і власне в праве плече, а не в ліву літку – все це є факти, викликані невідхильним занизанням причини та діяння, незрушною конечністю, і то так, що вже газова куля, з якої виникла сонячна система, була уряджена таким способом, що ці події мусіли статися так, а не інакше. З таким родом конечності ми не входимо навіть з теологічного розуміння природи. Чи називаємо ми це, з Августіном та Кальвіном, одвічний божеський припис, чи з турками – кісмет, чи таки конечність, для науки лишається доста однаковим. Про вислідження причинової низки немає мови в жодному з цих випадків; отже, ми такі є мудрі в одному разі, як і в другому; так звана конечність лишається пустим способом мовлення, а тим самим і випадок лишається тим, чим він був²⁷.

Далі Енгельс зазначає:

Проти обох цих поглядів виступає Гегель з нечуваними доти засадами, що випадкове має підставу, бо є випадковим, і так само й не має жодної підстави, бо є випадковим; що випадкове є конечне, що конечність сама себе означує, як випадковість, та що, з другого боку, ця випадковість є, тим паче абсолютна конечність (*Logik*, кн. II, відділ: «Дійсність»). Природознавство полишило ці засади на боці просто як парадоксальну забавку, як самосуперечне безглуздя, і ціпеніє теоретично, з одного боку, в бездумній порожнечі Вольфової метафізики, що за нею щось є *або* випадкове, *або* конечне, але не те й друге разом, чи, з другого, в ледве чи менше бездумному механічному детермінізмі, який на словах заперечує випадок у загальному, щоб на практиці визнати його в кожному осібному разі.

²⁷ Прикладом використання цього механічного детермінізму є твори Бухаріна, зокрема його підручник з історичного матеріалізму. (Йдеється про підручник відомого більшовицького й радянського діяча Ніколая Бухаріна «Теория исторического материализма: популярный учебник марксистской социологии», 1921.)

Енгельс підсумовує:

Тим часом, як природознавство незмінно мислило отаким способом, що чинило воно в особі Дарвіна?

Дарвін у своєму епохальному творі виходить з найширшої винайденої основини випадковості. Якраз непомітні, випадкові відмінності індивідів у середині поодиноких видів, відмінності, які зростають аж до прориву видової характеристики, яких навіть найближчі причини можна висвідчити тільки в найнечисленніших випадках, – вони змушують його поставити під запитання дотичасову основину всякої закономірності в біології, поняття виду в його дотичасовій метафізичній заклякlostі незмінності. Але без поняття виду вся наука ставала нічим. Усі її галузі потребували поняття виду, як основини: анатомія людини та антропологія, зоологія, палеонтологія, ботаніка тощо – чим ставали вони без поняття виду? Усі їх здобутки не тільки поставлено під запитання, ба й просто скасовано. Випадковість викидає конечність, як її розумілося доти, геть на смітник. Дотичасове уявлення про конечність відмовляє служби. (Нагромаджений тим часом матеріал щодо випадковості згнітив і прорвав старе уявлення конечності). Утримувати його далі, це значить диктувати природі, як закон, суперечний самому собі і дійсності самовільний припис людини, значить тим самим заперечувати всяку внутрішню конечність у живій природі, значить взагалі оголосити хаотичне царство випадку за єдиний закон живої природи. Закон і пророки утратили всю свою силу! – цілком послідовно волали біологи всіх шкіл²⁸.

Тут, на жаль, рукопис Енгельса уривається. Однак те, що він прагне висловити, зрозуміло: як це вдалося Дарвіну «найширше показати наявні підстави, з яких виходить випадковість, обґрунтувати поняття біологічної закономірності, необхідності». Тож слід – застосовуючи дотепне перефразування енгельсівських поглядів Троцьким – спробувати виявити, як «історична закономірність здійснюється через природний відбір випадків» і як «закономірне історичних процесів відзеркалюється у випадковому» («На цій підставі, – додає Троцький, – розвивається осмислена людська діяльність, яка підкорює випадковості штучному відбору»)²⁹.

Тут маємо спосіб розгляду, систематичне використання якого в галузі суспільних наук до сьогодні здебільшого відображає тільки відповідний поступат³⁰.

²⁸ Engels F. Die Dialektik der Natur. MEW 20. S. 486–490. Цитуємо за українським перекладом цієї праці: Енгельс Ф. Діялектика природи. Переклад Б. Ткаченка за редакції П. Демчука. Київ, 1932. С. 100–102.

²⁹ Trotzki L. Mein Leben. Berlin, 1930. S. 478. (Йдеться про твір Льва Троцького «Моя життя. Опыт автобіографії», див.: <http://www.magister.msk.ru/library/trotsky/trotl026.htm>). Напевно, слід визнати, що на цій думці Троцького позначилося прочитання опублікованої 1927 року [російською мовою] Енгельсової «Діялектики природи».

³⁰ Щонайкращий приклад використання цього методу пропонує Маркс у дослідженні капіталістичного виробництва, яке наприкінці насправді «...є сферою конкуренції, над якою, коли розглядати кожен окремий випадок, панує випадковість; отже, сфера, в якій внутрішній закон, що пробивається серед цих випадковостей і регулює їх, стає видимим

V

Найпоказовіше роль випадку опирається тому впливу, який чинять на перебіг історії так звані *великі люди*. Нічого дивного. У відповідному місці Енгельс зазначає:

Проте історія розвитку суспільства ... істотно відрізняється від історії розвитку природи. У природі ... діють одна на одну лише сліпі, несвідомі сили, у взаємодії яких і проявляються загальні закони. Тут ніде немає свідомої, бажаної мети: ні в незліченних подібних випадковостях, що їх видно на поверхні, ні в остаточних результатах, які підтверджують наявність закономірності всередині цих випадковостей. Навпаки, в історії суспільства діють люди, які обдаровані свідомістю, чинять обдумано або під впливом пристрасті, ставлять певні цілі. Тут нішо не робиться без свідомого наміру, без бажаної мети³¹.

Проте не тільки це. Ми знаємо, що Маркс і Енгельс вбачали головну детермінанту історичного процесу в економіці, яку розуміли насамперед як взаємодію між розвитком суспільних продуктивних сил і виробничих відносин. Така необхідність може утриматися, коли вона здатна слугувати лише як історична «надбудова» в образі держави, права тощо, коли певні суспільні класи, політичні партії (і таке інше) представлені їхніми (осмисленими чи несвідомими) виразниками чи «носіями». І то, величезне значення для соціальної чи політичної боротьби мають провідні партії та «ідеології». Звісно, якби історична необхідність могла автоматично торувати собі шлях, тоді й політична боротьба, і «великі люди» були б зайвими. У цьому разі не можна було б говорити про історію людей (на відміну від історії природи).

Як далеко сягає поняття «великих людей», ба більше: які його межі? Лише про це можна дискутувати розумно і з користю. Проте з цього приводу професор Кар у своєму історико-філософському есеї не висловлюється³². Цей сюжет розглядає, наприклад, відомий біограф Троцького Ісаак Дойчер.

тільки тоді, коли сполучити ці випадковості в велику масу». Marx K. Kapital. Bd. III. S. 882 (в MEW. S. 836) (Тут цитата за: Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. Харків, 1930. С. 241).

³¹ Engels F. Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie. MEW. 21. S. 296. (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. К., 1964. Т. 21. С. 292).

³² Утім, напевно, не випадає наголошувати, що цей есей за духом і дотепністю ви-вершується над усім, що було написано на цю тему в сучасній літературі, адже ми завдячуємо проф. Кару і фундаментальну «Історію радянської Росії» (яка є свідченням злidenності радянської бюрократії, чиї історики не спромоглися здійснити нічого подібного й цінного з історії Радянського Союзу! Та і як вони це зможуть? Коли завжди бюрократія бачить у дзеркалі історії відбиті спотворені нею ж риси обличчя...). (Йдеться про знакову працю, яка істотно вплинула на перше пострадянське покоління студентів, хоча російською було перекладено лише перший том: Кар Э. История Советской России / Пер. с англ. Вольская З. П. и др. Кн. 1: Т. 1 и 2. Большевистская революция 1917–1923. М., 1990).

Дойчер – близькучий письменник і видатний представник біографічного мистецтва сучасності (ми наголошуємо на слові «мистецтво», адже історична біографія видається літературним жанром, близчим до бестселлеристики). Та, можливо, саме мистецька форма інколи затъмарює Дойчера погляд на тонкощі марксистської теорії й зваблює його, замість глибше проникнути в світ думок свого героя, наділити той ідеологічною цензурою.

Це стосується і питання про «роль великих людей в історії». Тут погляди Троцького представлено так, що від них не просто тхне схоластикою – кожному марксистові стане зрозуміло, що вони заперечують марксистську інтелектуальну традицію. Погляньмо, чи здатен Дойчер це довести³³.

VI

На думку Дойчера, «суб'єктивізм» Троцького в цьому питанні найхарактерніше виявився у відомому місці його «Щоденника у вигнанні»:

Якби мене не було 1917 року в Петербурзі, Жовтнева революція відбулася б – за умови присутності та керівництва Леніна. Якби ж в Петербурзі не було ні Леніна, ні мене, не було б і Жовтневої революції: керівництво більшовицької партії завадило б їй відбутися (у цьому для мене немає жодного сумніву!). Якби в Петербурзі не було Леніна, я навряд чи подолав би опір більшовицької верхівки, боротьба з «троцькізмом» (тобто з пролетарською революцією) розпочалася б уже з травня 1917 року, наслідок революції опинився б під знаком питання. Проте, повторюю, за присутності Леніна Жовтнева революція все одно закінчилася б перемогою³⁴.

Це звучить дуже «волюнтаристично» – наче написано спеціально для С. Гука [*S. Hook*] та інших опонентів марксистського детермінізму. І ніхто, хто хоч трошки знає передісторію Жовтневого повстання, не зважив на роздуми Троцького. Слід [визнати], скрупульозні дослідження наявних документів створюють враження того, про що пише Троцький: без Леніна та його втручання у критичний період (квітень – жовтень 1917 року) Жовтневе повстання навряд чи відбулося б.

Та чи не став сам Троцький у цьому разі жертвою «оптичної ілюзії», як про це свого часу писав Плеханов?³⁵ І чи не можна його роздуми вважати

³³ Ми покликаємося в подальшому на третій том біографії Троцького Ісаака Дойчера «Вигнаний пророк»: *Deutscher I. Der verstoßene Prophet*. Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz, 1963. (Цей твір Дойчера було перекладено російською: Дойчер І. Троцкий: изгнанный пророк, 1929–1940. Пер. с англ. А. С. Цыплenkova. М., 2006.)

³⁴ *Trotzki L. Tagebuch in Exil*. Frankfurt, 1961. S. 63 (Троцький Л. Щоденник у вигнанні. Звірено з оригіналом: <http://lib.ru/TROCKIJ/dnewniki.txt>).

³⁵ Тут йдеться про такий пасаж з відомого есею Георгія Плеханова «Про роль особистості в історії» (*Насправді за російським оригіналом: «До питання про роль особистості в історії»* (Див.: Плеханов Г. В. К вопросу о роли личности в истории. М., 1941. Повний текст див.: <http://www.esperanto.mv.ru/Marksismo/Pershist/pershist.html#p36>; в

абсурдними, відповідно до давнього «сент-бевівського» аргументу про «цеглину, яка випадково впала»?³⁶ Дойчер вчиняє саме так: Троцький унаслідок цього, – зазначає він, – виводить власну і передусім Ленінову відсутність у Петрограді 1917 року *conditio sine qua non* Жовтневого повстання. Проте якщо уявити, що і Ленін, і Троцький ще до 1917 року з якихось причин пішли з життя, тоді *напевно жодної соціалістичної революції* в Росії не відбулося б, а народи Російської імперії (як це змальовує С. Гук) до сьогодні жили би за капіталізму?³⁷

Заперечення видається нам поверховим. Воно ґрунтуються на тому, що *тривалу тенденцію розвитку* сплутано з однічною історичною подією. Історичну подію (наприклад, Жовтневе повстання 1917 року) можна звести нанівець знищенням чи нездалістю провідних осіб; історичну *тенденцію* – допустити лише щодо волі й знання учасників незалежних від них *об'єктивних* відносин, замінити її іншою тенденцією історичного виходу, альтернативного вирішення. Чи таке вирішення можливе та чи залежить його остаточне завершення від волі вождів, а не від ансамблю економічних і соціальних умов даної країни? Отже, чи загальні тенденції розвитку є досить сильними й потужними для того, щоб подолати всі перешкоди? Так, наприклад, відома політика керованого Сталіним Комінтерну призвела до того, що перемогу Китайської Комуністичної партії в 1926–1927 роках було зірвано, проте ця ж партія вже через два десятиліття прийшла до влади, тому що лише у цей час змогла вирішити нагальні історичні завдання китайського суспільства. Це приклад, який добре висвітлює зі власними роздумами сам Троцький, приклад, що має попереджати щодо висловлювання необдуманої критики самого Троцького чи критики його позірного «суб'єктивізму».

останньому с. 26–27), цитую за Дойчером (Op. cit. S. 235) (*Своєю чергою, ми цитуємо у перекладі з російськомовного оригіналу*): «Виступивши в ролі “добрій шпаги”, рятівника громадського порядку, Наполеон усунув тим самим від цієї ролі решту генералів, з яких деякі може б і зіграли ту роль так само або майже так само, як він. Отже, суспільна потреба в енергійному військовому керівнику була задоволена, суспільна організація загородила всім іншим військовим талантам дорогу до місця військового правителя. Її сила стала силою, несприятливою для виявлення інших талантів такого роду». Завдяки цьому постала оптична іллюзія. «Особиста сила Наполеона виявляється в занадто перебільшенному вигляді, позаяк ми відносимо на її рахунок усю ту суспільну силу, яка висунула й підтримувала ї... І коли нас запитують: А що було б, якби не було Наполеона?, то наша уява плутається і нам здається, що без нього зовсім не міг би здійснитися весь той суспільний рух, на якому ґрунтувалася його сила і його вплив».

³⁶ Плеханов полемізує в цитованому есеї з французьким літературним критиком Сент-Бевом (de Sainte-Beuve), який в обговоренні «Історії Французької революції» Міньє (Mignet) писав: «Невже перебіг подій змінився б, якби, скажімо, Мірабо вмер від лихоманки, Робесп'єр втратив життя внаслідок падіння цеглини чи епілептичного нападу або Бонапарт загинув від кулі?...» (Цит. з Плеханова // Op. cit. Пер. з англ.). (*Насправді це надто приблизний переклад Плеханова. Див.: <http://www.esperanto.mv.ru/Marksismo/Pershist/pershist.html> #p36. С. 19.*).

³⁷ Hook S. Der Held in der Geschichte. Nürnberg, 1951.

До того ж висновку мусимо прийти і ми, розглядаючи революції та війни попередніх років. Маркс і Енгельс безсумнівно мали рацію, коли описували головні причини поразки німецької революції 1848 року (звісно ж, об'єктивно зумовлені) як боягузство та безініціативність «зліденної німецького середнього класу». Проте і ця оцінка їхнього погляду може видатися «суб'єктивною» – бо ж історичні завдання революції 1848 року (ліквідація феодальних пережитків та об'єднання Німеччини) були здійснені декількома десятиліттями пізніше бісмарківською «революцією зверху» саме тому, що економічні й соціальні відносини цього часу сприяли виконанню цих завдань, і тому, що саме «злідений німецький середній клас» не був спроможний стимулювати прийдешню перемогу деспотизму. Або згадаймо німецько-французьку війну 1870 року. В своїй книжці «Війна й Інтернаціонал» Троцький писав про цю війну:

Війна німців з бонапартистською монархією була історично неуникненою... Дані історичні тенденції самі по собі не визначили цього питання, що частково цікаве нам тим: чому війна спалахнула саме 1870 р. Тепер ми добре знаємо, що міжнародні й мілітаристичні міркування спонукали Бісмарка виявити безпосередню енергійність до війни. Але могло бути усе інакше, щонайбільші передбачення й ініціативу уряду Наполеона III Бісмарк зміг би випередити й розпочати війну на кілька років раніше. Це змогло б радикально змінити безпосередню політичну фізіогномію події, однак залишило б історичну оцінку війни незмінною³⁸.

Як інший приклад згадаймо відому аферу Буланже 1889 року, про яку писав Р. М. Ват (R. M. Watt):

Уночі 27 січня генерал Буланже та група його прихильників сиділи в паризькому ресторані «Durand». З'явилися перші результати виборів, у яких Буланже балотувався на чотири місця в палаті депутатів, і очевидним було те, що він здобув переважну більшість голосів. Загалом вважали, що Буланже розглянатиме свою перемогу на виборах як наказ народу й вимагатиме розпуску палати депутатів. На вулицях юрмилися збуджені натовпи людей. Їхній геройчний генерал переміг. Лише декілька студентів надовго підвісили долю Республіки у невизначеності. Буланже мусив лише стрибнути на свого коня й повести маси до палацу президента, для того щоб оголосити диктатуру. Єдиному тремтливому поліцейському біля ресторану, який мав заарештувати Буланже, якщо той вдастся до порушення спокою, на заваді стояли сам Буланже й натовп із трьохсот тисяч його прихильників. Республіканська гвардія, чиїм завданням було охороняти від юрби, оточила палац зі значками Буланже на одностроях і займалася читанням буланжистської пропагандистської літератури. Але для деяких людей ця вирішальна мить залишається назавжди невирішеною. Так зійшов Буланже. Замість того щоб стати диктатором, він

³⁸ Trotzki L. Der Krieg und die Internationale. Zürich, 1914. (Лев Троцький. Війна й Інтернаціонал).

зволікав, марнував час і розпустив армію своїх тогочасних шанувальників. Республіка Франція висіла на волосині від загибелі³⁹.

Ми бачимо: якби Буланже був енергійною людиною, а не бабієм, то, можливо, запровадив би жадану цезаристичну диктатуру. Проте жоден серйозний історик не сумнівається в тому, що ця диктатура становила би лише короткосрочний епізод в історії Французької республіки, будучи приводом для того, аби її повалити. Все просто, тому що соціальні та політичні відносини тогочасної Франції були не поєднані з цим цезаристичним правлінням і тому ніщо не примусило панівні класи впровадити ту авантюру.

А от іще давніший приклад, що випливає з поразки великого українського гетьмана Мазепи і Карла XII у битві під Полтавою 1709 року*. Звісно, результат цієї битви багато в чому залежав від випадку: якби Мазепа вчасно подбав про те, щоб забезпечити підтримку млявої козацької старшини, якби Карл XII підготував свій похід краще, то, можливо, не він і Мазепа, а Петро Великий був би розбитим. Однак доля України, керованої козацькою шляхтою, була вирішена. На цей час великі централізовані монархії ставали історичною необхідністю Східної та Центральної Європи, і жодна успішна битва сама по собі не змогла б це змінити (з цієї ж причини занепала й стала здобиччю сусідніх монархій польська шляхетська республіка, попри героїчний опір Костюшки та інших польських патріотів). Це знову ж таки доводить, що насамперед довготривалі тенденції розвитку, а не успішні чи неуспішні повстання й битви, вирішують долю націй та класів.

VII

Що ж до Плеханова, то з його твору Дойчер цитує таке місце:

Зважмо, що Робесп'єр був абсолютно незамінною силою своєї партії, але він був не один. Якби, скажімо, в січні 1793 року він загинув від випадкової цеглини, то його місце зайняв би хтось інший. Хоча в певному стосунку ці інші особи могли стояти за ним, і події мали би подібний перебіг, як і за Робесп'єра... Жиронда, ймовірно, не зазнала би поразки, але, можливо, партія Робесп'єра втратила би владу дещо раніше... чи пізніше, але напевно вона була б скинута⁴⁰.

Дойчер підсумовує:

Отже, Троцький вважав: якщо Ленін, скажімо, в березні 1917 року загинув би від удару цеглини, ані цього року, ані багато років потому не відбулося б

³⁹ Watts R. W. *Dare Call it Treason*. New York, 1963. S. 12–13.

* В оригіналі помилково вказано 1708 рік.

⁴⁰ Цитую за Дойчером (*Op. cit.* S. 234). (Це надто приблизний переказ Дойчером думок Плеханова. Див.: <http://www.esperanto.mv.ru/Marksismo/Pershist/pershist.html#p36>. C. 25).

жодної більшовицької революції. Цеглина, отже, скеровує могутню течію історії в іншому напрямку.

Визнаймо, нам ця аналогія видається вкрай непереконливою. По-перше, ми не зможемо відшукати в літературі про Велику Французьку революцію звісток, що під час придушення Жиронди між якобінцями та Робесп'єром існували розбіжності у поглядах, які можна було б порівняти з розбіжностями у поглядах між Леніним та більшістю більшовицького керівництва навесні 1917 року. По-друге, соціально зобразити перемогу якобінців, по-при весь їхній радикалізм, можна лише як продовження тієї самої *буржуазної* революції, яку також репрезентувала і Жиронда. Проте ці події аж ніяк не випадає ставити на один рівень із Жовтневим повстанням, яке в соція-льно-економічному розумінні означало *якісний* стрибок, що призвів до тимчасового впровадження соціалістичної диктатури пролетаріату. З цього кута зору ми мусимо відкинути Дойчерові аналогії⁴¹.

І, нарешті, Троцький ніде не говорить, що за відсутності Леніна 1917 року в Росії «потужна течія історії була б скерована в іншому напрямку». Такі висновки варто записати на Дойчерів рахунок. Троцький справді говорив, що без Леніна внаслідок Першої світової війни не відбулося би соціалістичного захоплення влади, а отже, пролетарська революція здобула б перемогу пізніше. І цей погляд, як нам видається, набагато переконливіший за Дойчерове запевнення:

Коли б ні Леніна, ні Троцького не виявилося на місці, інші не змогли б прийти. Факт: серед більшовиків, вочевидь, не було жодної людини їхнього рівня та їхнього рангу, отже, за їхньої відсутності навряд чи їхню роль могла би зіграти інша людина⁴².

Однак Дойчер справді не думає про те, що, скажімо, як Свердлову, Бухаріну чи Антонову-Овсієнку в жовтневі тижні – теж без Леніна й Троцького – вдалося подолати зволікання й опір інших вождів більшовиків? Тих самих вождів, які чинили такий тиск на Леніна і погрожували йому навіть відставкою?..

⁴¹ Як наполегливо Дойчер продовжує ці аналогії, видно з наступних речень його біографії Троцького: «Це факт, що майже кожен великий вождь чи диктатор виявляється незамінним за свого життя і що після його смерті хтось займає його місце, зазвичай цього “когось” його колеги вважали найнаймовірнішою кандидатурою, “посередністю”, яка, напевно, мала би “трати другу чи третю скрипку”. Ця несподіванка видається тим більшою, що ми бачили, як спочатку після Леніна його наступником став Сталін, а далі Хрущов став спадкоємцем Сталіна, – несподіванка, яка є виявом оптичного обману уявлень про незмінний колос». (Пор. з російського перекладу: Дойчер І. Троцкий в изгнании. М., 1991. С. 299.) Коли б так, то можна було б диригувати готовим державним механізмом, який функціонує автоматично, і викликати до життя суспільні зміни масштабу жовтневої революції!

⁴² Ibid. S. 236.

Повернімось до плехановської тези: чи доводить вона насправді все, що Дойчер в неї вкладає? Навряд чи. Плеханов у своєму ессе згадує, як під час Семилітньої війни в серпні 1761 року австрійські війська

після того, як вони об'єдналися з Росією, в Силезії оточили Фридриха біля Штрігай. Становище Фридриха було безпорадним, але союзники зволікали нападати, і генерал Бутурлін (командувач російськими військами) вивів свої сили із Силезії, після того як вони двадцять днів стояли навпроти ворога... Зважимо, однак, якби Бутурлін був людиною залізної вдачі і союзники напали б на Фридриха ще до того часу, як він устиг окопатися, вони б могли розбити його й змусити до втечі... це найімовірніше, що нерішучість Бутурліна врятувала Фридриха від неминучої поразки. Якби на місці Бутурліна був Суворов, можливо, історія Прусії пішла б іншим шляхом⁴³.

Подібним чином Плеханов запевняє і щодо тогочасної Франції: буцім-то згубний вплив мадам Помпадур на Людовіка XV позначився на «результаті Семилітньої війни і тим самим на подальшому розвитку Франції, що міг би бути інакшим, якби війна не позбавила цю країну більшої частини колоній»⁴⁴.

На підставі цих прикладів Дойчер вважає, що, на думку Плеханова, доля Прусії та Франції під час Семилітньої війни залежали від простих випадків. І, звісно ж, Плеханов напевне вважав, що якби Фридриха нищівно розгромили, то ця єдина битва *уповільнила* б зростання Прусської монархії, але не запобігла б тому на всі часи. З другого боку, для нього певна річ, що якби Франція не встрияла у Семилітню війну, її колонії рано чи пізно були би загарбані Англією. Тобто знову виходить, що слід розрізняти тривалі *тенденції розвитку* та особливі історичні *події*. Перші можуть вивергтися без будь-якого історичного випадку і жодної «великої людини» (тут маємо випадок, коли, за висловом Маркса, випадковості завжди компенсиуються іншими випадковостями). Всупереч цьому, особливі історичні події внаслідок свого «кінцевого», вирішального характеру завжди містять і мусять містити «елемент випадкового» (Гегель)⁴⁵.

VIII

Елемент випадкового підсилено в критичні періоди історії ще й тим, що такі періоди зазвичай дуже короткочасні, а на учасників тисне потреба в радикальних рішеннях. Читаємо про це в «Історії російської революції» Троцького:

⁴³ Плеханов Г. Вказ. праця (Див. <http://www.esperanto.mv.ru/Marksismo/Pershist/pershist.html#p36>. С. 19).

⁴⁴ Ibid. (Там само. С. 21.)

⁴⁵ «Якби ж то випадку не було, – говорить австрійський поет Йоган Нестрой. – Випадковістю є й материнське молоко, яке кожен мусить висидти, якщо хоче дозріти до значного успіху» (Це фраза Шлянкеля із твору Йогана Нестроя «Дім темпераменту» (*Das Haus der Temperamente*), 1838).

Революційну ситуацію неможливо консервувати за власною волею. Якби більшовики не взяли владу в жовтні – листопаді, вони, ймовірно, не взяли б її зовсім. Замість твердого керівництва, маси знайшли б у більшовиків усе те ж набридле їм розходження між словом і ділом й відвернулися б від партії, яка змарнувала їхні сподівання, протягом двох – трьох місяців, як перед тим відвернулися від есерів і меншовиків. Одна частина трудящих впала би в індиферентність, інша – спалювала б свої сили в конвульсивних рухах, анархічних спалахах, партизанських зіткненнях, у терорі помсти й відчаю. Отриманий таким чином перепочинок буржуазія використала б для укладання сепаратного миру з Гогенцолерном і розгрому революційних організацій. Росія знов увійшла б до кола капіталістичних держав як напівімперіялістична, напівкапіталістична країна. Пролетарський переворот відсунувся б у невизначену далечінню. Чітке розуміння цієї перспективи навіювало Леніну його тривожний заклик: «Успіх російської та всесвітньої революції залежить від двох – трьох днів боротьби»⁴⁶.

Слушність аргументації Троцького очевидна. Насправді, як і в кожній революційній ситуації, успіх чи невдача більшовицького захоплення влади залежали від кількох критичних тижнів. Більшовики могли провести ці тижні бездіяльно, й один-єдиний шанс, який вони мали, був би втраченим. І щоб використати цей шанс, усе залежало передусім від того, що саме в ці вирішальні дні Ленін і Троцький наполягли на захопленні влади. Без їхнього керівництва велика справа не вдалася б!

IX

Із висловлювань Троцького не завжди зрозуміло, що вони означають насправді. Троцький говорить про одну-єдину подію, про *Жовтневе повстання 1917 року*, і йому спало на гадку зробити залежним повалення російського капіталізму чи навіть капіталізму загалом від однієї визначеної історичної дати. Помилка, на думку його критиків, полягала в тому, що без революції 1917 року більшовики не могли уявити жодного історичного прогресу (в розумінні подолання капіталістичної виробничої форми – названої «соціялізмом» чи ні). Хоча погодьмось, що китайська революція безперечно багато в чому дуже завдячує прикладам антиколоніального піднесення в повоєнний час та існуванню Радянського Союзу (а *на сьогодні* зовнішня політика Радянського Союзу через свою консервативну природу, що ґрунтуються на збереженні *status quo*, видається радше гальмом для антиколоніальних рухів). Утім, в усіх цих піднесеннях очевидним є тиск одержавлення засобів виробництва та планового господарства як незалежна від специфічного російського розвитку загальносвітова тенденція. Передусім слід зважити на те, що хронологічно найближчий вияв цієї тенденції

⁴⁶ Trotzki L. Geschichte der Russischen Revolution. Zweiter Teil: Oktoberrevolution. Berlin, 1933. S. 469. (Див. російською: <http://www.magister.msk.ru/library/trotl009.htm>).

(одержавлення засобів виробництва та планового господарства) стався саме під час російської революції. Й у поширенні цієї тенденції вбачають її важому роль. Коли ж ми в Жовтневій революції вбачатимемо не перехресний пункт тогочасних світових подій, а лише *початок* нової всесвітньо-історичної епохи, то наша думка, що ця особлива революція могла б при-тлумитися без власного керівництва, не може не дивувати. Рано чи пізно перемога нових суспільних виробничих форм стала б неминучою, відтак людство – як це часто траплялося в історії – мусить платити занадто велику ціну за суб'єктивний чинник належного запізнення у виконанні своїх на-гальних завдань.

X

Історико-філософський роман «Жак-Фаталіст»⁴⁷ відкинув би всю нашу аргументацію зневажливим порухом руки. Його відповідь на диво проста: російська Жовтнева революція перемогла, *ergo... мусила* перемогти – і з цього марно виводити свої рефлексії чи міркувати, настільки її перемога залежала від наявності й рівня людей, які стояли на її чолі. Та чи можна видавати неминучість за логіку здорового глузду?

Звісно ж, нерозважливо просто відкидати таке поширене історичне пояснення. Втім, тут мимоволі виринає запитання: чи можна з факту, що Гітлерові 1933 року вдалося захопити владу, визнати, що *німецький фашизм також мусив би перемогти*, тобто прихід Гітлера до влади слід сприймати як вид історичного фатуму? Проте навіть наш Жак-Фаталіст протестував проти такої послідовності філософії історії. Якби вдалося відбити гітлерівський фашизм (а тоді багато залежало від політики робітничих вождів, так само як і від Комінтерну й німецької соціал-демократії), тоді ми не пережили б жодного московського процесу. А можливо, було б навіть подолано чи принаймні істотно пом'якшено сталінську деспотію! Остерігаймося здорового глузду «фаталізму», який схиляє присягати готовим фактам і кожну історичну поразку пояснює як «історично невідворотну»⁴⁸!

XI

Повторимо, що погляди Троцького нам жодним чином не видаються дивними, і ми не маємо на меті протиставляти ці погляди «інтелектуаль-

⁴⁷ Назва роману Дидро, в якому він весело розповідає про доморощеного Фаталіста «здорового глузду». (Див.: Дідро Д. *Жак-Фаталіст: Романи*. Харків, 2008, або Дідро Д. *Жак Фаталіст та його пан* / Пер. В. Підмогильний // Дідро Д. *Виbrane твори*. Харків, 1933. Т. 2).

⁴⁸ Читаць, можливо, не знає, що перемогу Гітлера «батько австромарксизму» Карл Каутський у своєму амстердамському вигнанні 1937 року пояснив як «історично невідворотну» (Див.: K. Kautsky über Socialdemokratie und Kommunismus. München, 1948. S. 67–68).

ній традиції марксизму». Однак тут постають також запитання: чому Троцький, який відіграв таку вирішальну роль у перемозі Жовтневої революції, був не в змозі завадити пізнішому насилюталінської бюрократії? Чому він – революційний вождь – в одному випадку був такий могутній... а в другому – такий безсилій?

Запитання, яке неодноразово ставив сам Троцький. Його відповідь зводилася до того, що у першому випадку йшлося про «приплив», а в другому – про «відплів» революції, хоча «приплив» *також може діяти як «відплів» для людей різного роду й калібру.* Звідси, щоправда, випливає, що вчинки історичних особистостей, аби бути успішними, мають корелювати з історичними тенденціями розвитку і не повинні їх заперечувати. Проте з цього аж ніяк не випливає, що ці вчинки надаються лише для другосортного значення, бо вони історично неістотні. Цілком навпаки! Чим необхідніший, неминучіший історичний розвиток – *тим важливіша й вирішальніша роль його людських носіїв*, політичних партій та їхніх представників. Маємо до діла з очевидним парадоксом: у революційні періоди стає безумовною насамперед «воля», що означає рішучість і цілеспрямованість революційної партії та її керівництва. І навпаки, в періоди реакції та суспільного затишня найчесніша революційна воля неспроможна підвестися. В обох випадках на заваді впливові учасників подій стають перешкоди, які пов’язані з тим, що історія суспільства становить собою послідовний процес, підпорядкований певним тенденціям розвитку⁴⁹, на які не зважають, але й які не можна обминути навіть під час «покарань» занепаду. І це може логічно пояснити «відмову» від Троцького в термідоріянський період російської революції, уникнувши звинувачень у «су’єктивізмі».

XII

Ми прагнемо показати, що автентичний марксизм дуже віддалений від політичного квієтизму, і тому його неправильно було б порівнювати з так

⁴⁹ «Зайва річ додавати до цього, – пише Маркс Анненкову 28 грудня 1846 року, – що люди не вільні у виборі своїх *продуктивних сил*, які становлять основу всієї їх історії, тому що всяка продуктивна сила є набута сила, продукт попередньої діяльності. Таким чином, продуктивні сили – це результат практичної енергії людей, але сама ця енергія визначена тими умовами, в яких люди перебувають, продуктивними силами, уже набутими раніше, суспільною формою, яка існувала до них, яку створили не ці люди, а попереднє покоління. Завдяки тому простому фактovі, що кожне наступне покоління знаходить продуктивні сили, набуті попередніми поколіннями, і ці продуктивні сили правлять йому за сировий матеріал для нового виробництва, – завдяки цьому фактovі утворюється зв’язок у людській історії, утворюється історія людства, яка тим більше стає історією людства, чим більше зросли продуктивні сили людей, а значить, і їх суспільні відносини. Звідси необхідний висновок: суспільна історія людей є завжди тільки історія їх індивідуального розвитку, чи усвідомлюють вони це, чи ні. Їх матеріальні відносини становлять основу всіх їх відносин. Ці матеріальні відносини є тільки необхідні форми, в яких здійснюється їх матеріальна і індивідуальна діяльність». Лист Карла Маркса до Анненкова (MEW. 27. S. 452). (*Твори. Київ*, 1965. Т. 27. С. 388).

званим австромарксизмом (Карл Каутський, Рудольф Гільфердинг, Отто Бауер). Головна риса австромарксистського (точніше австрофаталистичного) методу полягає в тому, що він тлумачить перебіг історії як примарний процес супоти об'єктивних чинників – процес, який лише за обставинами допускає вихід (процес бездіяльності) і в якому живі люди є безвольними марionетками, керованими чужими силами. Якщо винести за дужки суб'єктивний чинник, так звану особисту можливість змінити наявні відносини суспільною дією, як нам пропонують, то й не дивно, – перебіг історії в такому разі постає як одноколійна й одноваріантна подія. Тож неважко визнати, що всі відступи і поразки були історично необхідні й невідворотні. У цій галузі австромарксисти були справжніми магістрами перед Господом!!!

Звісно, що таке розуміння історії не має стосунку до Маркса і радше подібне до карикатури на марксистський детермінізм. Безпосередньо Маркс і Енгельс вважають, що люди ліплять свою власну історію не самі по собі з доброї волі, а *мусять самі її робити*, отже події цієї історії, крім іншого, залежать і від вільно прийнятих людських рішень⁵⁰. Це трактування історії було притаманне й Ленінові, коли він 1917 року писав противникам збройного повстання Зинов'єву і Каменєву: «Тверда лінія партії, її непохитна рішучість також є фактором настрою, особливо у найгостріші революційні моменти, про це звичайно, “до речі”, забувають»⁵¹. Як далеко сягає ця відповідність історії – в рамках пропонованих нею можливостей, звісно, можна вирішити лише щоразу історичною практикою. «На противагу відповідальності за дію на совіті лежить відповідальність за бездіяльність!» – цими гордими словами Карл Лібкнехт обґрунтував свою позицію військовому суду.

XIII

Питання «ролі великих людей в історії» варто в кожному разі сприймати із інших кутів зору. Ми підносимо історичні обставини (період «припливу» революції), коли Ленін і Троцький перебували на вершині влади, а доля російської революції, здається, залежала насамперед від їхньої волі. Насправді ж у згаданий період на заваді їхнім полям діяльності уже стояли суспільно-історичні перепони, що їх обидва геніяльні вожді революції ніяк

⁵⁰ Пор. лист Енгельса до Йозефа Блоха: «Але з тієї обставини, що волі окремих людей, кожен із яких хоче того, до чого його вабить фізична конституція й зовнішні, в кінцевому підсумку економічні обставини (або його власні особисті, або загальносоціальні), що ці волі досягають не того, чого вони хочуть, але зливаються у щось середнє, в одну загальну рівнодіючу, – із всього цього не слід робити висновку, що ці волі дорівнюють нульові. Навпаки, кожна воля бере участь в рівнодіючій, оскільки включена в неї». (Останній курсив Енгельса див.: *Твори. К., 1967. Т. 37. С. 373*).

⁵¹ Lenin V. Sämtliche Werke. XXI. S. 438. (Звірено за: Ленін В. І. Лист до товаришів (17 (30) жовтня) // Ленін В. І. Повне зібрання творів / Пер. з 5-го рос. вид. Т. 34. С. 391.)

не змогли подолати і що згодом звели нанівець їхні початкові плани й наміри. Тож до Леніна та Троцького мусимо прикласти слова Енгельса, який 1885 року писав Вірі Засулич:

Люди, які хвалилися тим, що зробили Революцію, завжди переконувалися наступного дня, що вони не знали, що робили – що зроблена революція зовсім не схожа на ту, яку вони хотіли зробити. Гегель називав це іронією історії – іронією, якої уникли мало хто з історичних діячів [курсив Енгельса]⁵².

Так само Ленін і Троцький. Найважливіше, на чому ґрунтувалися всі причини, що спонукали їх до Жовтневого повстання, було їхнє переконання, що це повстання стане лише прологом до західноєвропейської пролетарської революції. Без цих великих надій вони б не знайшли душевних сил проголосити у відсталій, зруйнованій війною країні соціалістичну диктатуру. Їхні надії, звісно, виявилися марними, особливо з перспективи сьогодення, через десятиліття після Жовтневої революції, коли в Західній Європі й Америці панують капіталістичні форми виробництва. Це була історично необхідна ілюзія, бо тодішні відносини [у Росії] надавалися лише для керованого більшовиками робітничого класу, який мав вимести «залізною мітлою» все сміття минулого і звільнити шлях до необмеженого розмаїття суспільних продуктивних сил, що не могли більше розвиватися капіталістично⁵³. Звісно, вже через десятиліття плоди перемоги в російського робітничого класу забрали, а його самого підкорили тиранічні владі нової державної й економічної бюрократії. Виходить так, що Ленін і Троцький, керуючи революцією, що «не мала нічого подібного на ту, яку вони хотіли зробити, [бачили], що породжений ними суспільний лад можна визначити лише як перший крок до дійсно соціалістичної форми господарювання»⁵⁴. А це доводить: самі великі революційні вожді аж ніяк не були

⁵² Енгельс до Віри Засулич 23 квітня 1885 року (MEW. 36. S. 307). (*Твори. К.*, 1968. Т. 36. С. 246. Слово «діячі» Енгельс написав російською як «деятели»).

⁵³ Значною мірою це й сьогодні стосується так званих недорозвинених частин земної кулі. Вже 1926 року найвідоміший радянський економіст Євгеній Преображенський писав: «Американська експансія не може зустріти непереборний опір в жодній країні капіталістичного світу, допоки її удари й тиск залишають окуповану країну капіталістичною. Вже економічна структура сучасних капіталістичних країн передбачає можливість серйозного спротиву американському економічному загарбанню, позаяк уже досягнутий ступінь міжнародного розподілу праці, міжнародного обміну товарів і велика промислові, технічна та фінансова перевага Америки над іншим світом – усе це неминуче підпорядковує світові відносини Америці. Жодна окрема країна не в змозі ухилитися від цього закону вартості, аби його припинити, будучи капіталістичною». Пер. з англ. *Preobraschenskij E. The New Economics. Oxford, 1965 (Роздольський не подає сторінки, звідки взято цитату, попередні редактори й перекладач не змогли знайти її)*.

⁵⁴ «Державна власність на продуктивні сили, – пише Енгельс в “Анти-Дюрингу”, – не розв’язує конфлікту, але вона містить в собі формальний засіб, можливість його розв’язання». *Engels F. Eugen Dührins Umwälzung der Wissenschaft (Anti-Dühring)*, MEW 20. S. 260. (*Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. Переворот в науці, учинений паном Євгеном Дюрінгом // Твори. Київ, 1965. Т. 20. С. 274*).

творцями, а тільки носіями історії, історичної необхідності, яка могла спрямувати їх на майбутні дії.

XIV

Підсумуймо: метою нашої праці було з'ясувати погляди марксизму (частково забуті, частково перекручені) на питання випадку та його ролі в історії. Задля цього ми, звісно, мусили звернутися до загальнофілософських проблем співзалежності необхідності й випадковості в усіх їхніх виявах, починаючи від того, як Маркс і Енгельс – учні Гегеля – вирішували цю проблему. Між тим, головна галузь знання, де панує найславетніший випадок, – не природничі, а суспільні науки, і з цього ми створили невеликий твір про висвітлення ролі «великих людей» в історії.

Висновок, якого ми дійшли: марксизм завдяки своєму діялектико-матеріалістичному розумінню історії пропонує лише одне-єдине вирішення проблеми, на яке нездатні ні так званий волюнтаризм, ні механічний детермінізм. Він не підносить великих особистостей до рангу деміургів історичної дійсності, але й не редукує їхню роль до звичайних марionеток, безвольних засобів історії. Він вказує лише на обмеження, за яких вони самі можуть діяти і подолання яких неминуче виносить їх на суспільний Олімп. Про це дуже влучно висловився Плеханов:

Велика людина є саме зачинателем, тому що вона бачить далі від інших і хоче сильніше від інших. Вона вирішує наукові завдання, поставлені на чергу попереднім ходом розумового розвитку суспільства; вона вказує на нові суспільні потреби, створені попереднім розвитком суспільних відносин; вона бере на себе почин задоволення цих потреб. Вона – герой. Не в тому сенсі герой, що він начебто може зупинити чи змінити природний хід речей, а в тому, що його діяльність є усвідомленим й вільним вираженням цього необхідного й несвідомого ходу. В цьому – все і значення, в цьому – вся її сила. Але це – колosalне значення, страшна сила⁵⁵.

До цього можна додати: «страшна сила», яку мають історичні діячі⁵⁶, здається «страшною» лише з погляду суспільного ладу, бо вона ще не навчена майструвати його власну долю, що в усьому видається залежною від випадку і звершеною таємничими підручними його демонічного па-

⁵⁵ Plechanov G. Op. cit. (Плеханов Г. В. К вопросу о роли личности в истории: <http://www.esperanto.mv.ru/Marksismo/Pershist/pershist.html#p36>. С. 33).

⁵⁶ Цікаво, як Гегель оцінює цю «страшну силу», зокрема в його «Справжній філософії» (Realphilosophie): «Його сила (Робесп'єра) полишила його, оскільки його залишила необхідність, і тому він був силоміць скинутий. Необхідність відбувається, але кожна частина необхідності розподілена зазвичай між окремими індивідами. Один – обвинувач і захисник, другий – суддя, третій – кат; але всі необхідні» (Цитую за Дьюрдем Лукачем) Der junge Hegel. S. 397 (Звірено за: Лукач Д. Молодой Гегель и проблемы капиталистического общества. М., 1987. С. 348).

нування. (Відчувається, чом би й ні, що сучасна людина мов дрібнесен'ка порошинка – проти її вдосконалення без силі виявлені в конкретній формі суспільні сили, і вона завжди перебуває у небезпеці бути придушеною цими силами?) Тільки коли людство досягне того, що стане господарем власної долі, коли воно (за словами Троцького) матиме змогу підпорядкувати суспільні випадки «штучному відбору» – тільки тоді нібито нездоланий фактум втратить свою «страшну силу» й стане простим виявом колективної суспільної волі. Тоді це стало б рівнозначним подоланню анархії ринкових відносин і «стрибку людства із царства необхідності в царство свободи»⁵⁷.

Переклад з німецької та коментарі
Володимира Маслійчука

Від перекладача

Марксизм не прижився на українському ґрунті. Інтернаціональне вчення не наповнилося національним змістом. Це одразу впадає в очі, коли йдеться про переклад праць будь-кого із західних марксистів, нашпигованіх покликаннями на класиків. Відшукати ті цитати можна. Впродовж 1958–1969 років вийшло друком 39 томів (45 книжок) «Творів Маркса та Енгельса» українською, але всі ці твори були «перекладені з другого російського видання». Тобто Маркс прийшов в Україну через російську мову, що стало на заваді розумінню марксистських ідей українцями. Ситуація початку ХХ століття і часів українізації 1920-х – початку 1930-х років, коли марксизм у доміщі з творами Леніна ставав ідеологічною догмою, теж не надто втішна. Бібліографічний покажчик «Видання творів Карла Маркса і Фрідріха Енгельса на Україні» (1965) може кинути світло на чимало проблем. Твори «класиків» перекладали в Україні російською мовою починаючи з 1894 року, до 1917 року з'явилося 58 видань. Українські переклади з німецької почали видавати з 1892 року (у Львові), але загалом вийшло лише 12 книжок (з них шість – різноманітні переклади «Маніфесту Комуністичної партії», дві – «Походження родини, приватної власності та держави», дві – «Розвиток соціалізму від утопії до науки», одна – скорочений переказ «Людвіга Фоєрбаха», одна – «Німецька селянська війна»⁵⁸. За винятком «Маніфесту», всі перекладені українською твори належать лише перу Фридриха Енгельса. Тобто український читач послуговувався російським перекладом. Доба ідеологічної держави та українізація 1920-х років виправили ситуацію: протягом 1921–1964 років Маркс і Енгельс українською набули аж 60 позицій⁵⁹ (здебільшого переклади з тієї ж російської).

⁵⁷ Engels F. Anti-Dühring. S. 264 (Твори. К., 1965. Т. 20. С. 278).

⁵⁸ Багмут Й. А., Шморгун П. М. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні. Бібліографічний покажчик. Видання 2-е, доповнене. Харків, 1965. С. 37–47.

⁵⁹ Там само. С. 48–54.

Отже, кожен перекладач, який береться за текст, насичений цитатами з класиків, розгублюється... Він постає перед дилемою: перекладати викривлені подвійним перекладом твори заново з мови оригіналу, цитувати за спотвореним перекладом чи відшуковувати переклади 1920-х років і покликатися безпосередньо на них, звіряючи з оригіналом? Цим разом перекладач обрав неоднозначний шлях, вирішивши таки наводити цитати зі спотвореного видання в разі відсутності українського безпосереднього перекладу. На це знадобилося багато часу й зусиль, але результат, напевно, вартий того, адже йдеться про переклад праці видатного марксиста, одного з найпроникливіших повоєнних аналітиків творчості Маркса, тісно пов'язаного з українською традицією, – Романа Роздольського. Свої головні твори він написав німецькою, більшість з них було видано посмертно, після 1967 року⁶⁰. В перекладеній статті Роздольський сміливо полемізує з провідними советологами свого часу. Його аргументація, підкріплена по-кликаннями, нищівна й влучна.

Рукопис цієї статті редакція часопису «Kritik» (марксистського троцькістського німецького видання) отримала від дружини небіжчика Емілії. Її було написано ще 1965 року. Під час редагування було скорочено назву, яка первісно лунала так: «Едуард Г. Кар та Ісаак Дойчер про роль випадків і “великих людей” в історії». Надруковано працю через десять років після смерті автора, тобто 1977 року. Щоби зберегти оригінальний характер тексту, «Kritik» відмовилася від глибокого редакційного опрацювання статті, але, наскільки це було можливо, звірила цитати.

Пропонований переклад – перша спроба видання цієї статті Роздольського українською мовою. Курсив у тексті належить самому Роздольському чи авторам, яких він цитує, курсив у примітках належить перекладачеві.

Насамкінець висловлюємо подяку професорові Іванові-Павлу Химці, який з ласки своєї передав копії статтей Роздольського редакції «України Модерної».

⁶⁰ Роздольський відомий своїми дослідженнями історії Галичини, особливо періоду від приєднання до Австрійської імперії 1772 року до революційних подій 1848 року. Він автор низки монографій на ці теми. Останній його твір з цього питання надруковано 1992 року в: *Rosdolsky R. Untertan und Staat in Galizien. Die Reformen unter Maria Theresia und Joseph II. Herausgegeben von Ralph Melville*. Mainz, 1992. (Про цю та інші праці Роздольського див. статтю Януша Радзейовського, надруковану в цьому числі «України Модерної»). Із творів Роздольського особливо вирізняється надрукований у Франкфурті-на-Майні після його смерті об'ємний коментар до «Історії виникнення Марксового “Капіталу”» (*Zur Entstehungsgeschichte des Marxischen „Kapital“ Des Rohentwurf des Kapital 1857 – 1858 (Bd.1–2)*. Europäische Verlag, 1968, 1973) з аналізом марксистського вчення. Нарешті, відносно найкраче знана праця «Фридрих Енгельс і проблема «неісторичних» народів» (*Friedrich Engels und das Problem der „geschichtslosen“ Völker*. Berlin, 1977) існує також у перекладі англійською Івана-Павла Химки.

Roman Rosdolsky

**The Role of Accidents
and “Great People” in History**

The article by Roman Rosdolsky written in 1965 and published posthumously in German Trotskyist journal Kritik, offers an analysis of Marxist understanding of the role of accident and “great people” in history. The author challenges the views of Edward Carr and Isaac Deutscher and argues that Marxism can offer solutions to the problems which neither the so called voluntarism nor mechanical determinism are capable of solving. He does not lift “great people” to the status of demiurges of historical reality, but neither does he reduce their role to that of helpless tools of history.